

ОСНОВНИ ЕТАПИ И ТЕЧЕНИЯ В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Емил Георгиев

С термина „Българско Възраждане“ е прието да означаваме епохата, в която протича развитието на народа ни от втората половина на XVIIIв. и по-точно от 1762г., когато Паисий Хилендарски се изявява в него със своята „История славянобългарска“, до Руско-турската война от 1877—1878г., когато в резултат на тая война приключва почти 500-годишното османско владичество в една голяма част от земята ни. Може ли да се смята терминът сполучлив? Днес се чувства едно разколебаване в неговата целесъобразност. Мисля обаче, че онези, които са го въвели, са имали основание да направят това, изхождайки от нарастващи нови явления в развитието на българския народ, наблюдавайки едно „пробуждане“ на народа ни от вековния „робски сън“, имайки пред вид повишаването на неговото народностно съзнание. В същност те са забелязали изяви на един процес — формирането на българската нация, който най-вече определя характера на епохата. Формиращата се нация извиква на живот нови задачи и цели: отпор срещу опитите за денационализация на българския народ, създаване на български литературен, т. е. национален език, развитие на българска национална култура, организиране на българска националноосвободителна борба. От марксистка гледна точка също е оправдано да говорим за „Българско Възраждане“ през тоя период. Тук трябва да се вземе под внимание развитието на нови, капиталистически отношения в недрата на феодалния строй. Започва нарастваща „криза“ за османския феодализъм, която след време ще доведе до замяната му с по-прогресивния капитализъм и до рухването на средновековната османска империя. Явно е, че в ново време ние заговорихме за известно ренесансово и за значително бароково развитие в предшествуващите развойни епохи, но не бихме могли да поставим началото на големия процес на Възраждането, който води до съвременните форми на живот, в едно по-ранно време. Както е известно, за по-ранната „пробуда“ на българския народ ние въведохме термина „Българско Предвъзраждане“, който е достатъчен за нея.

Въпреки специфичните си черти Българското Възраждане представя по същество процес, който е сходен с Възраждането на другите европейски страни. То не само протича при действието на закономерностите, при които протича и Възраждането на другите европейски страни, но е част от общия процес на разлагане на стария обществен ред, прояден от дълбоки противоречия, и на възход на силите, изграждащи нов тип общество. Има и своите титани, които ни спомнят за титаните на Възраждането, за които говори Енгелс. Такива са: Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Петър Берон, Васил Априлов,

Неофит Бозвели, Неофит Рилски, Г. С. Раковски, Петко Р. Славейков, Братя Миладинови, Любен Каравелов, Васил Левски, Христо Ботев, Георги Бенковски.

Епохата на Българското Възраждане е твърде продължителна — обхваща повече от едно столетие. Както в нашата страна, така и в съседните земи, а и на целия наш континент през двете столетия, в които се разгръща — втората половина на XVIII и първата половина и средата на XIXв., — стават значителни промени, които дават основание и импулси да се разграничат в нея отделни периоди. Те са според мен три: 1. Период на национално пробуждане. 2. Период на национален подем. 3. Период на националноосвободителна борба.

I. ПЕРИОД НА НАЦИОНАЛНО ПРОБУЖДАНЕ

Първият период на Българското Възраждане обхваща времето от появата на Паисиевата „История славянобългарска“ в 1762 г. до излизането от печат на „Рибния буквар“ от Петър Берон в 1824 г. „История славянобългарска“ като граничен жалон на очертания етап не буди възражения. Тя е първата значителна поява на едно ново съзнание, ярко свидетелство за започналия процес на формиране на българската нация. Едно население се превръща в нация, когато се почувствува свързано от обща историческа съдба. Няма никакво съмнение, че трудът на Паисий е продиктуван от възникналото българско национално съзнание. Нека припомним, че Възраждането на почти всички славянски народи започва с трудове, подобни на Паисиевия. Така в началото на Сръбското Възраждане стои трудът на Йоан Рачич „История разных славянских народов, най-паче Болгар, Хорватов и Сербов“. В началото на Хърватското Възраждане стои трудът на Андрия Качич Миошич „Разговор угодни народа словинскога“ — една история, написана в духа на XVIII в. и примесена с „исторически песни“. Чехите имат през своето Възраждане труда на Франтишек Палацки „История на чешкия народ в Чехия и Моравия“. И т. н. Ако първият граничен жалон е стабилен, вторият не е твърде популярен. Наличието му обаче е явно от историята на южнославянските и западнославянските народи. В тая история пределният момент между двата периода на Възраждането, просвещенския и романтичния, или изобщо между Просвещението и романтизма се сочи с края на Наполеоновите войни и сключването на Венския съюз, т. е. той лежи в годините на второто десетилетие на XIX в. Процесите сред българския народ протичат с известно закъснение, ето защо и граничният жалон се измества малко по-напред.

Съществени появи през периода са историческите трудове: освен Паисиевата „История“ възникват още т. нар. „Зографска история“ и „Кратка история за българския народ“ от Йеросхимонах Спиридон. През тази епоха работи и Софроний Врачански, който преписва два пъти Паисиевата „История“. Очевидно новото национално съзнание е достатъчно добре изявено.

Характера на културата и литературата през първия период на Възраждането ни следва да определим като ренесансово-просвещенски. Какво значи това?

С Ренесанса Българското Възраждане има преди всичко тая обща черта, че представя смяна на средновековния мироглед с модерния. Не вече божеството, не небето, не „отвъдният свят“, а човекът, животът, положението на народа са в центъра на вниманието още на първите български възрожденци Паисий Хилендарски и Софроний Врачански, макар и да са духовни лица. Те не учат на „търпение-спасение“, както повеляват манастирският кодекс, християнската църква, средновековният мироглед, а на спасение чрез разгръщане силите на народа и изграждане на земно щастие. Ако идейното движение на Ренесанса — хуманизмът, получава названието си от думата „homo“, т. е. „човек“, защото

в центъра на мирогледа поставя човека вместо божеството, то и Паисий Хилендарски, и Софроний Врачански извеждат божеството от центъра на мирогледа и въвеждат там човека, българина, народа. Но докато Западноевропейското Възраждане се характеризира с „откриването на човешката личност“, Българското Възраждане се характеризира с откриването на нацията. Не индивидуализмът, който се сочи като черта на Западноевропейското Възраждане, е негова присъща особеност, а народността, която търси да се утвърди и да се издигне от съня на Средновековието, от гнета на феодализма.

Закъсняло в своето развитие, Българското Възраждане има една съществена задача: да догони европейското развитие, което е отишло далече напред. Ренесансът в европейското развитие е отдавна минал, след него е дошъл и Барокът, но и той вече е отминал. Можем ли да установим връзка на Българското Възраждане с Барока?

Със своята значителна историография Барокът е подхранил съществено историографското дело на Паисий Хилендарски. Както сам съобщава, при написването на „История славянобългарска“ Паисий използва много източници. Което обаче трябва да се отбележи, е, че той не се задоволява само със средновековни хроники и други източници, възникнали през Средновековието. Той се обръща към „модерни“ историографи — Цезар Бароний и Мавро Орбини. Това са най-крупните историографи на Барока, които излагат историческото развитие на славянските народи. Цезар Бароний написва огромната по размери „Църковна история от Рождество Христово до 1198 г.“, а Мавро Орбини — „Царството на славяните“. И двата труда са споменати изрично от Паисий като неговите източници. Но колкото и да е широко използването им от Паисий, това не ни дава право да определим българския историк като бароков учен и писател. Паисий е деец на друго време и със своето произведение излиза да отговори на неговите нужди. Заестия материал — от книжовното наследство на Средновековието и от книжовното наследство на Барока — той преработва, насочвайки го към т. нар. Просвещение.

XVIII в. е век на Просвещението. Ето защо ренесансовите прояви на епохата трябва да се слоят с просвещенски или да преминат бързо в просвещенски.

В тесен смисъл на думата т. нар. Просвещение е означавало движение за просвета на народните маси, от името на които прогресивните слоеве винаги говорят. В широк смисъл на думата обаче то представя идеологическа борба на прогресивните слоеве срещу отживелия феодален ред или срещу неговите останки.

Просвещението е епохата, в която Паисий Хилендарски, отвърнал се от Средновековието, навлиза с широка крачка. Той, разбира се, е и просветител, но той води заедно с това и повече от това идеологическа борба със стария свят — свят на робство и варварство. Неговата „История славянобългарска“ наистина представя едно изследване на българското минало, но това изследване е изложено с ясно изразена цел — да начертае нов път пред българския народ, и със стил, характерен за Просвещението — не строго научен, а публицистичен.

Бидейки идеологическа борба с феодализма, Просвещението подготвя и революционна борба с него. Тая борба избухва при революционна ситуация. Най-ясно е това развитие във Франция, където идеологическата дейност на просвещенци като Монтеско, Волтер, Русо и Дидро завършва с Френската революция в края на века. Започнало с промяна на мирогледа и с идеологическа борба в своето начало (има пред вид „История славянобългарска“), Българското Възраждане завършва с революционна борба в своя край (има пред вид Априлското въстание от 1876 г.).

Изобщо в много отношения можем да прокараме паралел между Българското Възраждане и Европейското Просвещение. Например Паисий — едва ли можем

да се съмняваме в това — не ще е и чувал името на своя велик съвременник Жан-Жак Русо, бунтуващия представител на Френското Просвещение, защитника на народните маси, но можем да открием връзка между двамата. Тая връзка посочи някога проф. Ив. Д. Шишманов. Той я видя не само в това, че Паисий завършва „Историята“ си в същата година, в която Русо публикува знаменития си „Емил“, но и в общата идейна насоченост у френския просвещенец и българския възрожденец.

Дейците на епохата са свързани с идеите и борбите на Просвещението със своя ярко проявен демократизъм. Известно е, че проведената през Просвещението критика на феодалния строй не изхожда само от интересите на буржоазията, която е движеща сила в развитието, а от интересите на широките народни слоеве. Загриженият поглед на автора на „История славянобългарска“ е отправен към „простите орачи, копачи, овчари и занаятчи“.

XVIII в. е рационалистичен. Разумът определя доброто и красивото, разумът се противопоставя на божеството. Рационализмът се изявява нерядко у Паисий. Например още в първите страници на „История славянобългарска“ наблюдаваме култ към знанието, което за Паисий е „умно наслаждение“. Историята дава разум на всички, но особено е подчертано нейното значение за владетелите — тя им дава „разум“ за добро управление. Такава една мисъл води към идеологията на просветния абсолютизъм. Бидейки син на своето време, Паисий не се отказва от тая мисъл, макар че тя подхожда не особено за общата идея на „История славянобългарска“: борба за освобождение от духовното и политическото робство.

В „История славянобългарска“ се появяват и мисли, и изрази, които са свойствени на утилитаризма на епохата. Паисий подчертава, че пише своя труд „за полза на българския род“. Един цял увод от „Историята“ си той посвещава на въпроса „за ползата от историята“.

Най-сетне публицистичният стил на Паисий, пламенните му призови, укори и полемики са белязани с акцентите на едно време, в което започва остра идеологическа борба. Паисий търси нови езиково-стилни средства, за да мобилизира своите съотечественици за борба с робството, така характерно за феодалното Средновековие, да пробуди националното им съзнание, необходимо за нов етап в историческото развитие, да разобличи духовни и политически поробители, домашни „отцеругатели“ и присмехулници от близките земи.

Кръгозора на Възраждането ни разширява с идеи на Просвещението неговият втори крупен представител Софроний Врачански. Неговото дело е вдъхновено преди всичко от стремежа за издигане образованието на народа на по-високо равнище. Софроний вярва в силата на образованието, за него просветата е предпоставка за подобряване положението на народа, дори за неговото освобождение. Просвещението го води към създаването на литература за просветата на широките народни слоеве, достъпна тям и по език, и по начин на разпространение. В 1806 г. той отпечатва в Римник първата новобългарска книга — „Кириакодромион, сиреч Неделник“.

Решавайки въпросите на образованието и възпитанието, Софроний споделя с просвещените техния рационализъм. Просвещението и рационализмът намират израз особено в съчинението „Философски мудрости“, съставка на втория Видински сборник. В духа на рационализма тук „разумът“ е назван „безценен“, „разумът“ „украсява“ човека. Нашият възрожденец призовава съгражданите си да помислят „със своя ум“: „Затова отворете очите и ум ваш, о болгаре, чада моя любезная, и разумеете, и разсмотрите разумно, и помислете сас ум ваши вижд що чините.“ Тежкото положение на българите се дължало според Софроний на тяхната „неразсудная глупавина“, на това, че не разумяват, „кое е добро, това да направят“.

Известно е, че рационалистите очакват от „разума“ (а не от божеството) да решава като последна инстанция правилното поведение и с това благополучието на човека и на народите.

Както е известно, Ренесансът поставя началото на т. нар. литературни направления в литературното развитие. Българското Възраждане също поставя тяхното начало в българското литературно развитие.

Белетристичният жанр на Просвещението търси да разкрие страданията на обикновения човек в обществото, уреждано от един привилегиран слой. Европейската литература от онова време е богата с произведения, които смесват страданието с протеста. Преписал два пъти „История славянобългарска“ на Паисий, който разкрива миналото величие на неговото отечество, Софроний е почувствувал нужда да я допълни с едно произведение, в което да разкаже нерадостното настояще на своя народ, да покаже безчовечността на един обществен строй, който трябва да бъде преодолян и на чието място трябва да бъде изграден друг живот. Така възниква оригиналното повествователно произведение „Живот и страдания на грешния Софроний“, което вдига завеса към една действителност не само ужасна, но и възмутителна. Рисувайки правдиво действителността, Софроний създава едно реалистично произведение. Неговия реализъм трябва да определим като просвещенски реализъм.

Освен реализма Просвещението култивира и литературното направление на класицизма. Класицизмът се свързва с рационализма на Просвещението. Просвещението, което се разгръща в българския обществен живот през XVIII и отчасти през XIX в., също трябваше да даде път на известен класицизъм в българската литература.

Класицизмът развива няколко литературни жанра, между които баснята и одата. Баснята е плод на дидактизма на Просвещението. В българската литература я въвежда Софроний Врачански. В неговия втори Видински сборник са поместени басни на около 50 листа — Езопови басни. Всяка една от тях — „Орел и лисица“, „Лисица и козел“, „Орел и кантар“, „Лисица и лъв“, „Лястовица и сокол“ и пр. — завършва с тълкуване.

Просвещението трябваше да развие жанра на одата, за да утвърди просветата, новата програма, националното строителство в периода на формирането на българската нация, българската държавностна идея, която се заражда в тоя период. Тя би утвърдила всичко това, ако възпее и личностите — носители на новата обществено-историческа мисъл, осъществили обществено-историческите стремежи на епохата.

В ранната новобългарска поезия предно място — и хронологически, и идейно-естетически — заема „Ода на Софроний“ от Димитър Попски, която реализира очертаната поетическа програма — програмата на класицизма. В произведението е изваян образът на най-видния в онова време представител на нашия обществен живот, за да се даде израз на новите усилия на епохата, за да се утвърди делото на възрожденското будителство на народа ни, да се разкрие перспективата на националното ни Възраждане.

Отбелязах, че Просвещението представя идеологическа борба срещу света на робство и невежество и води към революционна борба, когато възниква революционна ситуация. Да се говори за революционна ситуация по времето, когато живеят и работят Паисий Хилендарски и Софроний Врачански, изглежда смело. Като революционна в известна степен ситуация обаче за нашия народ трябва да се схванат руско-турските войни и революционните движения в съседните земи — Сърбия, Гърция и Румъния, в които участвуват немалък брой българи.

Посочената ситуация е почвата, върху която Софроний Врачански израства от просвещенец, който се стреми да прогони средновековния мрак, и писател,

който рисува страданията на народа, в народен водач, пред когото се чертае път на борба с робството и тиранията. Позивът му към българския народ да срещне руските войски като освободители и да им окаже всестранна помощ е връх в развитието на някогашния скромен котленски свещеник и учител, който преписва Паисиевата „История славянобългарска“. Той е логически завършек на „Житието“, в което се възсъздават непоносимите страдания на автора и на българския народ.

Българското Просвещение представя усилия за издигане на образованието и културата на населението и за организиране на идеологическа борба срещу феодализма на един от най-тежките фронтове на Европейското Просвещение. Това са усилия и борба в условията на най-варварската форма на феодализма в Европа — османския феодализъм. Издигането на образователното и културното равнище на населението и идеологическото и политическото разгромяване на османския феодализъм е откривало нови пътища за демокрацията, свободата и хуманизма в Европа.

II. ПЕРИОД НА НАЦИОНАЛЕН ПОДЕМ

Вторият период на Българското Възраждане обхваща времето от излизането от печат на „Рибния буквар“ от Петър Берон, т. е. от 1824 г. до края на Кримската война, т. е. до 1856 г. Освен „Рибния буквар“ на Берон през 20-те години на века се появява знаменитият труд на Юрий Венелин „Старите и сегашни българи в тяхното политическо, народописно, историческо и религиозно отношение към русите“, който дава нов тласък на Българското Възраждане.

През този период възникват условия за широко разгръщане на възрожденския процес. В Османската империя, включваща и България, се развиват нови форми в икономическия живот, които имат стоково-паричен характер. Българското население е фактор в тяхното създаване и развитие. Процесът на формирането на българската нация получава широк размах, българската нация възмъжава, започва деен национален живот. Докато през първия период на Възраждането новите дейци се броят на пръсти, сега броят им нараства извънредно много. При това докато през първия период те принадлежат на духовенството, свързани с манастирите и черквите, сега са светски лица. Можем да кажем, че Възраждането става всенародно движение, процес, обхващал целия български народ.

През този период се разрастват връзките на българския народ с Русия. Русия оказва голяма помощ на народа ни в неговото Възраждане: с делото на Юрий Венелин, с това, че предоставя учебните си заведения на ученолюбивите му синове и дъщери, със своята литература, която влива топла кръв в разгръщащата се нова българска литература. Легендарният дядо Иван изправя по-близо ръста си откъм Дунав и Черно море и буди надежди за промяна в историческото битие на страната ни. Славянската ориентация, която се чувства още у Паисий в самото заглавие на неговия труд — „История славянобългарска“ — става важен белег за дееца от епохата.

Задачите на Възраждането стават все по-ясни. Преди всичко голямо развитие отбелязва народното образование. Особени заслуги тук имат най-напред Петър Берон, Васил Априлов и Неофит Рилски. Букварът на Петър Берон открива нова епоха в училищното дело. Берон поставя задачата за светско образование на народа, за придобиване на реални знания, за обучение на жив народен език, достъпен на децата, за всеобщо образование — на момчета и момичета, за нови методи при обучението, за звуковия метод. Васил Априлов е ярък пример за това, как идеите на епохата се превръщат в материална сила и гърчещият се представител на младата българска буржоазия става родолюбец и заслужил

деец на нашето Възраждане, който подпомага развитието на новото българско училище и подкрепя просветните инициативи. Неофит Рилски е тип на новия учител от епохата, който организира ново училище, въвежда в него нова образователна система, с нови учебни предмети и нови преподавателски методи.

Пробудената българска нация не може да търпи гръцкото духовно робство. През тоя период се слага началото на църковната борба, в която се очертава като смел народен водач Неофит Бозвели, който има заслуги и като писател. Църковната борба по определението на Димитър Благоев „беше национална и политическа борба не само по това, че имаше за цел признаването на българската националност в Турция, но и по това, че в нея бе въвлечена цялата нация, цялата българска народност“ (Д. Б л а г о е в. Принос към историята на социализма в България. С., 1949, с. 47).

През периода могат да се наблюдават редица революционни прояви на народа ни и не стихийността на селските въстания е характерна за тях — борбата има за цел премахването на турското феодално робство. Към средата на века се чувствуват топлият вълни от „пролетта на народите — революцията от 1848 г.

Литературата изменя своя облик. „Рибният буквар“ на Петър Берон съдържа, можем да кажем, нова мъдрост, нов поглед към действителността, ново знание, от което представителят на водещата в развитието класа — търговско-занаятчийската — има най-голяма нужда. Това е книга, обрната към живота. Васил Априлов се включва в литературния живот, за да отстои българското образование и изобщо българската национална култура и да начертае нови пътища за нейното развитие. Неофит Рилски попълва нуждата от учебни помагала и със своята филологическа дейност проправя пътя за създаването на общ литературен, т. е. национален език. Неговата дейност продължава в много отношения и на ново равнище Найден Геров, който води първата полемика за установяване на съвременния български език като книжовен и отстоява неговите права срещу агресивния елинизъм.

Модерната българска поезия прави първите си успешни крачки: от стиховете на Неофитовци и стихотворното „Житие на Алекси, човек божи“ от Константин Огнянович през Одата на Венелин и Риданието за него от Георги Пешаков до поемата „Стоян и Рада“ от Найден Геров и първите стихотворения на Добри Чинтулов и П. Р. Славейков. Особено радва стройният, издържан тоничен ритъм на „посвещението“ в поемата „Стоян и Рада“ и на стихотворенията на Добри Чинтулов. От тези стихотворения се лее истинска лирическа топлина, от тях и днес дишат свежест и поетическа сила.

Започва интересът към българското народно творчество. При неговото пробуждане играе роля особено Юрий Венелин. Иван Богоров издава сборка „Български народни песни и пословици“. Възниква българският периодичен печат. Негови основатели са Константин Фотинов, който в 1842 г. издава за пръв път българско списание — „Любословие“, и Иван Богоров, който издава първия български вестник — „Български орел“ — в 1846 г. Възниква — вече на българска земя — българското печатно дело.

Българският език и българското народно творчество стават широко известни в славянския свят, българският народ и българската народна култура биват включени между славянските народи и в славянската народна култура, в международния славистичен живот.

Говорим ли за чуждите влияния през периода, трябва да изтъкнем, че силно руско влияние измества по-старите влияния — гръцкото и сръбското. Първите издържки в тоничен размер стихови творби изникват върху основата на руското стихосложение.

Господстващо литературно направление през периода става романтизмът.

Мнозина изследователи, определяйки литературните направления през историческите периоди, ги търсят в техния „чист вид“. Литературата обаче не е химия и направленията не се разгръщат в „чист вид“. Особено когато един народ закъснее в своето развитие, той се устремява да настигне изпреварилите го народи; в литературата и изкуството му теченията и направленията се настигат, разминават и разгръщат, за да се изравнят с теченията и направленията на изпреварилите литератури и изкуства. И все пак всеки литературен период има свой господстващ творчески метод, респ. свои господстващи творчески методи. При определянето им литературният историк трябва да се ориентира по най-изтъквачите се изяви и по постиженията с трайно или по-трайно значение.

Когато започвам да говоря за романтизма, струва ми се, не е излишно да отбележа, че не бе твърде отдавна, когато романтизмът се приемаше като непълноценен творчески метод. Наши литературоведи усърдно се стремяха да очистят добрите ни писатели от него, оспорвайки наличието му в техните произведения. За негово господство в известен период от литературната ни история не се говореше. И досега истината за него бавно си пробива път.

Чертите на романтизма се раждат от природата на художника-творец, но като направление той се оформя в общественото, идейното и художественото развитие. Най-голям принос при изграждането на неговата идейно-художествена система прави епохата, в която той става господстващо направление.

В общоевропейския обществен, културен, литературен и художествен живот романтизмът се разгръща от началото на XIX в. и се свързва с основните движения и стремежи на съвременното общество. Като своя идейна и художествена сфера го приема най-напред пробудилата се народност — той отговаря на интереса към народното: към народния език, народното творчество, народния бит и народното минало. На второ място той се включва в борбата с все още тегнещите на много места ръждясали звена, останали от господството на феодализма. Трета негова сфера се кърми от движението на придобилите национално съзнание народи против националния гнет. И накрая четвърти негов поток понася разочарованието от оная система, която капитализмът налага.

В нашето развитие романтизмът се свързва с формиращата се нация, с пробуждащата се народност, с интереса към народния език, народното творчество и народното минало, с пробуждането на ренесансовата емоционалност, с борбата срещу опеката на гръцката патриаршия и с националноосвободителната борба. По пътя на романтизма повеждат българския идеен и литературен живот най-напред Петър Берон и Юрий Венелин. Берон налага живия народен език в литературата, а народният език е съществена предпоставка за разгръщането на романтизма, доколкото доближава литературата до народа. В случая изхождам от мнението, според което терминът „романтизъм“ води етимологически към думата „народен“: „романтични“ са произведенията, написани на народен език — на „лингва романа“, докато богословската и официалната литература се пишат на „лингва латина“, т. е. на латински език. Със своя буквар Берон измества от литературата високопарния език и стил на черковната проповедническа и апологетична литература и на „ученото книжество“, нещо, което в сръбската литература извършва Вук Караджич, полагайки основите на сръбския романтизъм. Не е излишно да обърнем внимание на романтичния характер на по-късните произведения на Берон, например на неговата „Славянска философия“, която излиза на немски език в средата на века. Романтичен характер имат трудовете на Юрий Венелин. Както историографските му трудове, така и неговата инициатива за събиране и издаване на българския фолклор възникват в сферата на славистичния романтизъм. Венелин наистина не принадлежи на българската литература, но неговите трудове се превеждат и четат с въздусшевание, така че историческият му романтизъм и фолклоризъм му стават пътеуказател и импулс за книжовна

дейност от нов тип сред нашите книжовници. Възприел с ентузиазъм идеите му, Априлов остава в сферата на неговия романтизъм.

В българската поезия романтичното вдъхновение се налага над просвещенския рационализъм, над класицизма, доколкото той си е пробил път и у нас, в творчеството на най-видните поети на периода. Като стихотворци се изявяват най-напред двамата Неофитовци. Те стоят на прехода от просвещенското стихотворство към романтичното: от една страна, продължават традициите на „вишоплетите“ (както Пенчо Славейков нарича ренесансово-просвещенските стихотворци), и, от друга страна, се въодушевяват от Венелиновите идеи, идеи с романтичен характер. Романтизмът господствува в стиховете на Анастас Кипиловски и на Георги Пешаков от 30-те години на века. Обръщането към образа на Венелин, който вдъхновява Пешаков за поетическо творчество и който носи ярки романтични черти, вече въвежда в сферата на романтизма.

През 40-те години на века новата българска поезия прави решителна крачка напред с творчеството на Найден Геров и Добри Чинтулов. Найден Геров се доближава до романтизма с интереса си към народния език и народното творчество. Той събира народни умотворения и започва да работи над своя „Речник на българския език“. Написва и поемата „Стоян и Рада“, в основата на която полага народна балада. Въвеждайки фолклоризма в българската литература, той се включва в числото на поетите, които разгръщат романтизма върху неговата основа.

Романтизмът обхваща душевността на модерния българин, който излиза из Средновековието. В тая душевност заема предно място любовта. От една страна, модерният българин се отвръща с нея от аскетизма на Средновековието и, от друга страна, от рационализма на Просвещението. Нека припомним лирическия увод на „Стоян и Рада“.

Романтичният лиризъм разширява амплитудата си в първите видели бял свят стихотворения на Добри Чинтулов — „Стара майка се прощава със сина си“ и „Изпроводяк на едно българина из Одеса“. Това са елегии на раздялата — един жанр, характерен за романтизма. Романтичният елегизъм достига върха си в първото стихотворение, в стиховете, в които завърналият се син не ще намери жива майка си, а роднините ще му покажат нейния гроб. Второто стихотворение съдържа една романтична картина на родината, далечна и желана. Няколко години по-късно, по време на Кримската война, Чинтулов ще създаде своите получили широка популярност песни, характерна черта на които е революционният романтизъм.

Емоционалното богатство на романтизма се разширява още повече в първата модерна поетическа книга на новата българска литература — „Смесна китка“ от Петко Славейков, която излиза от печат в 1852г. Започнал поетическата си дейност още през 40-те години, през 50-те и 60-те години на века Славейков създава историко-патриотична, любовно-анакреонтична и пейзажна лирика. И най-беглият поглед установява, че това са произведения, които поставят поета в течението на романтизма. Любовната, анакреонтичната и пейзажната лирика се включват в оная насока в поезията, която има за най-изтъкнат представител в световната литература Хайнрих Хайне. Романтично е вдъхновението и на патриотично-бунтовните стихотворения, които Славейков написва по време на Кримската война и които не може да публикува в пределите на Османската империя, където живее и работи.

В интересуващия ни период се формира като гражданин и поет Г. С. Раковски. Патриотизмът на Възраждането намира в неговата дейност пълна изява. И поетическата, и научната дейност на Раковски имат ярко изявен романтичен характер.

Романтизмът е господстващо направление през втория период на Възраждането ни, но не е единствено. През периода продължава и движението на Просвещението. Просвещението кърми поезията с идеи и образи, които можем да наречем класицистични. Типичната класицистична образност срещахме в големото стихотворно произведение „Похвала на древните българи и на отечеството им“ от Христофур Костович-Сичан Николов, което възрожденският поет отпечатва в 1840 г. Стихотворението е плод на паисиевско вдъхновение. Българското Възраждане има нужда от химнична прослава на отечеството, от увенчаване на българския народ с бойна слава, от разпалване на вярата в неговата сила и юначество. Класицизмът предлага реторична възвишеност, помпозна пищност, образи като мраморни изваяния за такава прослава. Сичан Николов посяга към цялата тая бутафория, за да създаде идеална представа за отечеството и народа.

Бойната слава е присъдена на българския народ от бащата на боговете Зевс („Диа“). Той отрежда Тракия и Мизия да бъдат отдадени на „юначния“ бог Марс. Освен като притежатели на бойна слава Сичан Николов прославя „българите“ и за тяхната древна култура. Класицизмът предлага своите образи и за тая прослава — музите сменят юначния „стрелочник“ Марс.

Класицистична образност въвежда в поезията и интересният възрожденски книжовник Йордан Хаджиконстантинов Джинот. В стихотворението му „Дионис Вакхо“ се появява класицистичният образ на бога на виното. В стихотворението „Труд ми е името“ излиза образът на Афродита. Но зад тези образи стои просветителят, който отрича пиянството и противопоставя на „безсрамната“ красота и любов труда и учението.

Развитието на класицистичната драма у нас е ограничено поради това, че изобщо литературата ни от периода, който развива Просвещението, все още не е почувствувала особен интерес към драматическия жанр. И все пак тя има представител в лицето на споменатия Йордан Хаджиконстантинов Джинот.

Джинот е един от първите български автори, които пишат и публикуват драматически произведения. В 1851 г. той публикува двете сценки „Минерва и девет музи и Остримеч се разговарят ради изгубена България“ и „Разговор или прави човек“. Една обява, отпечатана в „Цариградски вестник“, оповестява, че Джинот е приготвил за печат драмите „Фиал Сократов“, „Дионисий тиран“ и „Дамон и Фидиас ради приятелство“. За съжаление оповестените три драми не са били отпечатани и не са стигнали до нас. За Джинот като драматург-класицист дава представа отпечатаната сценка „Минерва и девет музи и Остримеч се разговарят ради изгубена България“.

Сценката е добре замислена и, може да се каже, добре изпълнена. Идеите на Просвещението — издигане културното и нравственото равнище на народа и патриотичният порив за пробуждане на нацията — са получили приемлив литературно-художествен израз. Класицистичните образи са намерили локализация на българска почва. Сценката, както и трите съобщени в „Цариградски вестник“ драми свидетелствуват не само за наличието на едно ранно драматическо творчество в нашата литература, което е останало почти неотбелязано от литературните ни историци, но и за едно течение в българската литература от епохата на Възраждането, което българските литературни историци също не са отбелязали — класицизма.

Епохата чувствава Джинот като класицист. И той получава почетното прозвище „наш Тредиаковски“, т. е. бива дефиниран като писател с името на видния руски класицист. Така го нарича „Цариградски вестник“ в рубриката си „Български известия“:

Философ Скопски —
наш Тредиаковски.

Покрай романтизма и класицизма като второстепенно литературно движение се развива и сантиментализмът. Сантиментализмът отговаря особено на вкуса на еснафството. В стихотворната продукция на периода той е съчетан често с романтизма. Наблюдаваме това например в стихотворенията на неиздадената стихосбирка на Найдено Геров, както и в поемата му „Стоян и Рада“. Той се появява в стихотворната продукция на Петко Славейков, определена за новата младеж от еснафски произход, и другаде.

Наличието на сантиментализъм в романтизма е свършено естествено. Нека припомним, че и в романтичната поезия на Хайнрих Хайне той не отсъства.

Сантиментализмът ще се разгърне — в белетристичните и драматургични произведения, — когато еснафството започне да търси книгата. Това става обаче в следващия — трети — период на Възраждането.

Въпреки наличието на класицизм и сантиментализъм романтизмът остава голямото течение на периода, което най-вече вълнува умовете и сърцата, което издига линията на националния подем, което отправя мислите и чувствата към изискванията на поробеното отечество и води към завоеванията на следващия период.

III. ПЕРИОД НА НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНА БОРБА

Третият период на Българското Възраждане обхваща времето от края на Кримската война в 1856 г. до Освободителната руско-турска война в 1877—1878 г. Това е време, в което османската феодална империя изживява агонията си и в което българският народ разгръща величествена националноосвободителна борба.

И залезът на феодалния свят, и националноосвободителната борба са свързани с романтизма. Романтизмът е мощно средство да бъде съборен отживелият свят и да бъде разпален необходимият за националноосвободителната борба патриотизъм, да бъде разгърнат революционният устрем на поробения народ, и продължава да бъде господстващо направление в българската литература. Ако в периода и класицизмът продължава своето съществуване, той се слива в значителна степен с романтизма. Необходимостта да бъде показан правдиво животът в поробващата империя примесва романтизма с реализъм. Някои от писателите се изявяват като романтици, но се обръщат и към реализма, у други реализъмът преобладава, но творят в едно романтично обкръжение. Разгръща се и сантиментализмът. Негова среда е еснафството, което е вече в голяма степен огромотено и сред него расте интересът към книгата.

Поради това, че главното литературно направление — романтизмът — започва да отстъпва от своите позиции пред реализма, този период в българската литературна история бихме могли да определим като време на преход от романтизм към реализъм. С това ние ще се насочим към едно определение на литературния период, което се налага и в развитието на ред близки литератури, главно славянски.

В началото на периода се изявява с пълната си сила като революционен деец, поет и учен Г. С. Раковски. Той се изтъпва като ръководител на мислите и действията на своите най-будни съвременници. Завладява ги със своя революционен огън, със своя патриотизъм, с онова озарение, което е пръскало робския мрак. Всичко у него е някак голямо, защото има романтични мащаби. И преди всичко такава е любовта му към отечеството. Ето как сам я определя в автобиографията си:

„Любовта към отечеството превъзхожда всичките световни добрини и тя е най-утешителна мисъл за човека на този свят. Тя, когато стане в него едно постоянно начало, прави го да презре всичко друго, що има на свят, и кара го да вхожда драговолно в най-големите и най-опасни предприятия. Каквото друго занятие и да има човек, каквито други добрини и да направи на света, никога не може да има по-голямо и по-блажено наслаждение и задоволствие, както когато се занимава за доброто на отечеството си и успее да направи и извърши нещо си в полза негова. Любещия истинно своето отечество готов е да принесе ради него не само всичко, що има за най-драгоценно на света, но и самия си живот.“

Дадох по-дълъг цитат от едно изказване на бележития деец, защото то обяснява характера на поезията му — тя не може да не бъде преди всичко патриотична. Дори в заглавието на стихотворението „Отлъчие от България одного разпаленаго родолюбца българина в лето 1853“ Раковски извежда своя лирически герой като горещ патриот. Най-значителното му литературно-художествено произведение „Горски пътник“ е една синтеза на българския патриотизъм от епохата. Поемата е посветена на „любезния род“:

Приеми, любезни роде,
първий трудец сей!
Знак любовен нека бъде,
сърца ревност като грей!

Разбира се, тая поезия следва да бъде определена като романтична. Тя има наистина твърде слаби страни, както почти винаги се изтъква. Но като цяло тя се добавя към облика на великия ни съотечественик и без нея тоя облик не би бил пълен. А от нея има нужда и развитието ни, което трябва да превърне любовта към родината в жертвоготовност и омразата към тирана в подвиг. Що се касае до романтизма, той трябва да прерасне в революционен романтизъм, който има допирни точки с реализма.

В началото на 60-те години излиза от печат сборникът с народни песни на братя Димитър и Константин Миладинови „Български народни песни“. Безспорно тоя сборник трябва да причислим към най-крупните дела на българския романтизъм. От една страна, той представя връх в развитието на българския фолклоризъм, чието начало поставя Юрий Венелин; от друга страна, той дава възможност за по-нататъшно развитие на българската поезия в духа на народната традиция.

Включва ли се сборникът в революционния подем на периода? Несъмнено. В не една песен, поместена в него, народната романтика отстъпва място на такова политическо звучене, което издава революционната мисъл на съвременен автор, както и на съставителите на сборника. Например песента „Стоян и патрик“ говори направо за освобождение на отечеството:

„Нани ми, синко Стояне,
нани ми, расти, порасте,
като си, синко, порастеш,
царството да си отървеш
от чужди ръце, Стояне...“

Гибелта на братята — съставители на сборника, е най-яркото свидетелство за характера на тяхното дело.

Подчертано романтичен характер има поезията на Райко Жинзифов. И неудържимият копнеж по родината, и мотивите от българския народен бит, и българската историческа тематика, и силното славянско чувство са ярки романтични моменти в неговата поезия. Като един от най-изтъкнатите певци на църковната борба Жинзифов разчита отново на въздействието на романтичните образи и картини. Най-сетне за патриотизма, който изпълва романтичната му поезия, свидетелствува и насловът на лирическата книга, която издава — „Новобългарска сбирка“.

Романтичен е характерът на почти всички поеми, които възникват в тоя период — „Хайдут Сидер и черен арап“ от Никола Козлев, „Кървава кошуля“ от Райко Жинзифов и „Изворът на Белоногата“ от Петко Славейков. Несъмнено героят на Козлев Хайдут Сидер е романтичен образ, родствен на безброй подобни образи в народното епическо творчество. Основните образи на Жинзифовата поема — Божин и Грозда — носят типичните черти на образите не само в епическите народни песни, но и в лирическите. „Изворът на Белоногата“ възпява оная българка, която със своята красота, вяност към отечеството и народната традиция и нравствена чистота подхранва стотици балади и легенди. Посочените поеми имат лирико-еписки характер, а знае се, че лирико-еписката поема е жанр на романтизма.

Романтизмът участва в създаването на оригиналното българско повествователно изкуство. Имам пред вид първата българска повест „Нешастна фамилия“, написана от Васил Друмев. Мисля, че ако сюжетът и образите на произведението не бяха романтични, то нямаше да има онзи успех, с който българският читател го посреща. Романтизмът присъства и при създаването на българския драматургичен жанр. В драматургията на Добри Войников и Васил Друмев българската историческа тематика вълнува с най-драматични конфликти от българската история, характерни за изкуството на романтизма, и с исторически образи, върху челата на които романтизмът поставя светъл ореол на патриотизъм и благородство или тъмен печат на измяна към отечеството и коварство.

Отбелязах, че тук и там все още се изявява класицизмът, но се слива с романтизма. Най-ярък пример за такова сливане представят поемите на Григор Пърличев „Войводата“ („Сердарят“) и „Скендербег“. От една страна, двете поеми са сериозно постижение на онова поетическо творчество, което следва изкуството на безсмъртния Омир. Героите им са стилизирани като Омировите полубогове. Те действуват и говорят като героите на Омир. И очертаните характеристики, и изградените епизоди, поетическата дикция свидетелствуват как жадно е поглъщал Пърличев гръцката класика. От друга страна, двете поеми са вдъхновени от любовта към свободата и правдата и от ненавистта към агресорите и угнетителите — от онези любов и ненавист, които носят машабите и краските на емоциите и образите, характерни за романтизма. Двете поеми се раждат от възрожденския патриотизъм на своя автор, който иска да отговори на нуждата на поробен народ от героика. Героичният епос създава опора за поробените, буди надежди, утолява жаждата за мъст. Конфликтът, който движи действието на поемите, е характерен за най-значителните произведения на литературите на поробените народи изобщо от епохата на романтизма — борбата на народа с неговите поробители и угнетители, с разбойници и мъчители.

Сантиментализмът също е свързан с романтизма, но се и отделя от него. С романтизма е свързан например в поезията на Петко Славейков от 60-те години, в поемата на Райко Жинзифов „Кървава кошуля“, в повестта „Нешастна фамилия“ на Васил Друмев и т. под. Като самостоятелно направление се представя най-вече с преводни повести и романи, каквито са „Павел и Виргиния“ и „Индийската хижа“ от френския писател-сантименталист Бернарден дьо Сен Пиер, много издаваните и четени повести на неизвестния днес в Германия немски писател-сантименталист Кристоф Шмит и др.

Реализмът се изявява през епохата у немного, но значителни автори: у П. Р. Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев, Иван Вазов.

В творчеството на П. Р. Славейков романтизмът господствува дълго, но Славейков има твърде силно чувство за действителността и не може да остане докрай при него. Постепенно започва да се изявява и реализъм и се налага в гражданската му лирика. В тая лирика той заживява с проблемите на своето време, вълнува се от страданията на народа, превежда на езика на поезията

стремежите на цяла една епоха, критикува онези, които изостават от прогреса, онова, което му пречи.

Литературеведите, които искат да поставят Славейков изцяло в сферата на реализма, припомнят, че в статията си „Що е роман“ маститият писател изразява своето предпочитание към реалистичния роман. Той иска от романа да отразява обществения живот и препоръчва на българските писатели „руския начин на писане“ на повествователни произведения, т. е. препоръчва реалистичния начин на писането им. Статията „Що е роман“ обаче е едва от 1870г. и може да свидетелствува само за по-късната ориентация на Славейков. А и когато писателите ни се запознават с литературнокритическите възгледи, популярни в Русия, те продължават да пишат, както им диктува сърцето. Така романтичната си поема „Изворът на Белоногата“ Славейков печата три години след статията „Що е роман“.

Няма съмнение, че Славейков не скъсва с романтизма.

По-друг е случаят с Любен Каравелов. Той е писател-реалист. В каквато и област да работи, е изправен с лице към действителността. Неговата социална и политическа мисъл обогатява цялото му творчество, то решава въпросите на националното и социалното освобождение, на прогреса и революцията, на народната просвета и ретроградността в живота и възгледите на чорбаджийския слой, на изостаналостта на Османската империя. И не е чудно, че със своите повести и разкази, със своите стихотворения, с литературнокритическите си статии и с публицистиката си поставя ясно и категорично началото както на българския, така и на сръбския реализъм.

При написването на редица произведения обаче Каравелов съчетава романтизма с реализма — и при фабулирането, и при изграждането на образите, и при провеждането на тенденциите. Такъв характер имат повестите „Войвода“, „Дончо“, „Мъченик“ и др. Тези повести не се обособяват в някакъв период от творческия път на Каравелов — писани са в различни времена. Ако все пак техният автор чертае пътя на реализма в българската литература, както отбелязахме, не са нужни усилия, за да се види, че тоя път върви през един гъст лес от романтични произведения, създадени от съвременните му автори. Някои от тях са значителни — поемата „Изворът на Белоногата“ от П. Р. Славейков, драмата „Иванко, убиецът на Асеня I“ от Васил Друмев, поемата „Хайдут Сидер и черен арап“ от Никола Козлев и мн. др.

Стихотворенията си Христо Ботев отлива както с метода на романтизма, така и с метода на реализма. Романтизмът господства безрезервно в картините и образите на „Хаджи Димитър“:

Настане вечер — месец изгрее,
звезди обсият сводът небесен;
гора зашуми, вятър повее, —
Балканът пее хайдушка песен!

И самодиви в бяла премена,
чудни, прекрасни, песен поемнат, —
тихо нагазят трева зелена
и при юнака дойдат, та седнат...

С баладичната романтика на „Хаджи Димитър“ може да се сравни само хайдушката романтика на поемата „Хайдут“:

Я надуй, дядо, кавала,
след теб да викна, запея,
песни юнашки, хайдушки,
песни за вехти войводи...

Реализмът ни се представя в строфи със сурова правда, постигната с необикновени типични образи на угнетителите и картини на гнета:

А тиранинът върлува
и безчести край наш роден:
коли, беси, бие, псува
и глоби народ поробен!

.....
Гарванът грачи грозно, зловешо,
лсета и вълци вият в полята,
старци се молят богу горешо,
жените плачат, пишат децата.

Съчетанието на реализма с романтизма създава между другото високия градус на поетическото горене у нашия велик поет. Реалистичните концепции и образи получават неударжимия полет на романтичното въображение, жизненият материал се понася от бурята на чувствата. Робската трагедия на един народ се откроява с целия си ужас и синовете на поробения народ се увенчават в борбата за свобода с безсмъртие. Ботев черпи от романтиката на народната песен и същевременно от великото изкуство на жизнената правда и идейното богатство на руския реализъм от XIX в.

Между романтизма и реализма лъкатуши творческият път на младия Иван Вазов. Той чете поети-романтици и пише стихотворения, съзвучни с техните, но проблемите на живота напират в съзнанието му и след Освобождението ще поведе българската литература по широкия друм на реализма.

Въпреки малобройността на писателите от епохата, които преминават към метода на реализма, поради техния мащаб и мащаба на техните реалистични сътворения не можем да отминем наличието на развоен процес от романтизъм към реализъм и на съществуване на романтизма и реализма в българската литература през означения период. Прави ли българската литература някакво изключение в това отношение?

Поставената от нас проблема се решава категорично на фона на развитието на близките славянски литератури, в които реализмът се развива сравнително по-късно. Такива са почти всички славянски литератури — без руската, в която той се развива рано. Ако в руската литература, тъй както и във френската, можем да говорим за реализъм още от 30-те години, то реализмът става господстващо направление в другите славянски литератури сравнително късно: в полската — след т. нар. Януарско въстание, т. е. след 1863—1864г.; в сръбската — през 70-те години, в чешката, словашката, хърватската, словенската и лужишко-сръбската — от 80-те години на XIXв. Поради късното развитие на реализма в тези литератури вследствие нарастването на общественно-историческите факти, които обуславят появата на реализма, и вследствие съществуващата литературна конвергенция реалистичните произведения и писателите-реалисти се появяват в доста пълната си форма още докато романтизмът господства във всички области на литературния живот.

Процес „от романтизъм към реализъм“ се разгръща например в сръбската литература от 50-те години на XIX в. Прогресивните слоеве, създали т. нар. „омладинско“ движение, водят борба за окончателното освобождение на страната от останките на турския феодализъм и срещу безпросветния абсолютизъм, установен в нея.

Романтизмът на миналото не е достатъчен, за да бъдат изразени идеите и стремежите на епохата. И писателите, най-изтъкнати от които са Йован Йованович Змай и Джюра Якшич, творят едновременно и романтични, и реалистични произведения, или започват като романтици и продължават като реалисти,

или най-сетне съчетават романтизма с реализма. В хърватската литература от 60-те и 70-те години на XIX в., когато в нея все още господства романтизмът, литературният теоретик, поет и белетрист Август Шеноа се отклонява от романтизма и се стреми към едно сливане на романтизма с реализма. В чешката литература съществува един дълъг период на преход от романтизъм към реализъм. Реалистични тенденции се появяват във връзка с революцията от 1848 г. Божена Немцова и Карел Хавличек Боровски знаят стойността на реалистичното изображение, на реалистичния образ. Ян Неруда твори реалистично изкуство ведно време, в което романтизмът все още не се е отказал от своето господстващо положение. И т. н.

Явно е, че в интересувания ни период от историята на по-малките литератури със закъсняло развитие, между които и на българската, отминаването на епохата на романтизма и настъпването на епохата на реализма не стават изведнъж, а постепенно. Най-напред се появяват отделни реалистични изображения, после отделни реалистични произведения и по-нататък отделни писатели-реалисти. И най-сетне реализмът става господстващо направление.

Това в българската литература обаче става след Освобождението, т. е. след приключването на възрожденската епоха.